

УКРАЇНСЬКІ ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ В УКРАЇНОЗНАВЧОМУ ВИМІРІ

Юрій ФІГУРНИЙ

кандидат історичних наук,
завідувач відділу української етнології ННДІУВІ

Анотація. У статті досліджуються українські державотворчі процеси в другій половині XVII ст. в українознавчому вимірі. Зі смертю Б. Хмельницького Україна й тогочасні українці втратили не тільки видатного державного діяча, полководця і дипломата, а й харизматичну особистість, яка об'єднала українську етнічну спільноту, допомогла відновити Українську державу у форматі Гетьманщини та посприяла творенню української (козацької) домодерної нації. Його наступники, особливо син Юрій, виявилися не в змозі опанувати (критичну) геополітичну й геостратегічну ситуацію, в якій опинилися Україна й український народ, яку згодом історики назвали Руїною. Внаслідок запеклої внутрішньої громадянської війни та низки вторгнень зовнішніх «агресорів-спільників» Україна зазнала величезних людських і матеріальних втрат, а єдина Українська Козацько-Гетьманська держава розколася на Правобережний та Лівобережний Гетьманати.

Ключові слова: Україна, українці, українознавство, Гетьманщина, Руїна, козацтво, правобережні гетьмани, лівобережні гетьмани, Гадяцький трактат, Б. Хмельницький, Ю. Хмельницький, І. Виговський, П. Тетеря, П. Дорошенко, І. Брюховецький, Д. Многогрішний, І. Самойлович, І. Мазепа, державотворчі процеси.

Смерть у 1657 р. гетьмана Богдана Хмельницького, організатора і керівника Національно-визвольної війни та соціальної (козацько-селянської) революції в 1648–1657 рр., творця відновленої Української держави у форматі Гетьманщини, поставила перед козацькою старшиною (провідною верствою українського народу) головне запитання: хто успадкує гетьманську владу і не тільки збереже, а й посилить Гетьманат? В останні роки свого життя гетьман Богдан керував Гетьманщиною авторитарно й багато важливих державних питань вирішував майже одноосібно. Незважаючи на козацькі демократичні звичаї щодо виборів власних очільників (сотників, кошових, гетьманів), за декілька місяців до смерті, а саме навесні 1657 р., за вказівкою гетьмана генеральна старшина обирає спадкоємцем Богдана його ж сина Юрася (бл. 1640–1685) із важливим зауваженням, що всю повноту влади він отримає лише після вічного упокоєння батька. Б. Хмельницький вважав, що саме монарх і монархічна форма влади допоможуть Україні й українцям зберегти відновлену українську державність, опанувати всі українські етнічні землі, згуртувати етнічну спільноту в монолітну козацьку націю.

Загалом цей монархічний дискурс у Європі XVII ст. мав право на існування, незалежно чи це Захід, Центр, Північ, Південь, чи Схід. Але при цьому дуже вагомим чинником була сама особистість правителя-монарха, а в українських реаліях – гетьмана. Загальновідомо, що козацьке самоврядування ґрунтувалося на демократичних засадах і обирало козацтво своїх ватажків передусім за визначні військові, організаторські, лицарські, моральні чесноти. Зрозуміло, що згодом принцип «перший серед рівних» був дещо видозмінений. Окрім пересічних козаків, з'явився впливовий старшинський прошарок, відбулося соціальне економічне розшарування на реєстровців і випищиків, на голоту і дуків і т.д. І все-таки під час виборів очільника перевага надавалася насамперед харизматичним особистостям, таким як Тиміш Хмельницький (1632–1653), передчасна загибель якого стала трагедією для Богдана, й аж ніяк не легкодухим, юним і малодосвідченим особам на кшталт Юрася. Допоки жив Б. Хмельницький,

генеральна старшина не виказувала спротив цьому рішення, але смерть гетьмана невдовзі змусила юнака-владомоця передати свої повноваження І. Виговському. Проте він недовго побув гетьманом, і в 1659 р. на чолі Гетьманату знову став Ю. Хмельницький. На превеликий жаль, у цей час т. зв. Руїни (кінець 50 – середина 80-х років XVII ст.) терени України стають ареною як внутрішньої запеклої громадянської війни, так і театром військових дій та протистояння потужних геополітичних гравців на зразок Оттоманської Порти, Речі Посполитої, Московського царства та ін. Врешті-решт, колись єдина Гетьманщина розпалася на два Гетьманати – Правобережний і Лівобережний, а Україна й українці зазнали величезних людських і матеріальних втрат.

Актуальність дослідження заявленої нами проблематики полягає в тому, що, вивчаючи державотворчі процеси в другій половині XVII ст. в українознавчому вимірі, ми намагаємося досягнути і проаналізувати визначальні, доленосні й контраверсійні події минувшини України й українського народу. Загалом вибір теми наукової праці пояснюється передусім необхідністю осмислення й переосмислення загальновідомих фактів і створення цілісної картини, яка допоможе дослідити минуле нашої Батьківщини. Об'єктивний і всебічний аналіз історії в контексті тогочасних геополітичних і геостратегічних реалій, враховуючи при цьому суто українознавчий вимір, дає нам можливість дещо по-новому інтерпретувати загальновідомі факти, піддавати їх виваженому науковому осягненню на нових методологічних засадах, вільних від ідеологічних догм.

Наукова новизна праці полягає у зверненні до важливих проблем козацької доби історії України, яка, незважаючи на велику кількість публікацій, і надалі потребує прискіпливої уваги й детального неупередженого аналізу. У статті українські державотворчі процеси другої половини XVII ст. розглядаються комплексно, у взаємозв'язку з усіма їх складовими частинами й передусім в українознавчому вимірі. Об'єктом дослідження є Україна й українці в їх поступальному часопросторовому розвитку, становлення і розвиток вітчизняного державотворення.

Предметом – українські державотворчі процеси в другій половині XVII ст. в українознавчому вимірі. Хронологічні рамки статті охоплюють часовий проміжок – 50–80-ті роки XVII ст. Нижня темпоральна границя представлена смертю Б. Хмельницького (1657) й початком недовгого правління Ю. Хмельницького, а згодом І. Виговського. Верхня хронологічна межа зумовлена завершенням доби Руїни, тимчасовою стабілізацією політичного, соціально-економічного і культурного життя в Україні, передусім на Лівобережжі, у зв'язку з початком гетьманування І. Мазепи (1687). Географічні межі праці пов'язані передусім з територією незалежної України в її сучасних кордонах. Ця праця реалізується в рамках виконання науково-дослідної роботи, що фінансується з державного бюджету, «Україна і світове українство в системі українознавства. Українці в світовій цивілізації і культурі». Вона виконується в ННДІУВІ МОН України відповідно до напряму планової роботи відділу української етнології.

Досягнення поставленої мети, а саме наукове осмислення українських державотворчих процесів у другій половині XVII ст. в українознавчому вимірі, передбачає виконання таких головних завдань: 1) стисло проаналізувати рівень наукової розробки теми та визначити теоретико-методологічну основу дослідження; 2) здійснити неупереджений аналіз концептуальних понять, дотичних до проблем українського державотворення; 3) простежити й охарактеризувати основні державотворчі тенденції в другій половині XVII ст.; 4) з'ясувати визначальні здобутки та втрати вітчизняного державотворення 50–80-х років XVII ст.

Аналіз публікацій, в яких досліджується ця наукова проблема і на які мав змогу опиратися автор, засвідчив, що заявлена ним тема потребує подальшого вивчення. Оприлюднюємо лише останні праці, які безпосередньо дотичні до цієї українознавчої теми: Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995; Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблема формування, еволюції, реалізації. – К., 1997; Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорозжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). – К., 2000; Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004; Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 2009; Камінський-Сулима А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура: Пер. з пол. – К., 2011; Смолій В.А., Степанков В.С. Петро Дорошенко. Політичний портрет: наукове видання. – К., 2011; Фігурний Ю.С. Українське етнодержаво-націєтворення (XV–XVIII ст.) в українознавчому вимірі. – К., 2013.

Необхідно наголосити, що в цьому комплексному українознавчому аналізі був задіяний один із головних наукових методів пошуку істини – принцип історизму, себто неупереджене

висвітлення й характеристика українських державотворчих процесів другої половини XVII ст. Також ми активно послуговувалися порівняльно-історичним методом, коли аналізували, як – позитивно чи негативно – впливала на вітчизняне державотворення зміна геополітичної ситуації в Центральній-Східній Європі, а саме: значне посилення Московського царства і послаблення Речі Посполитої.

Для вивчення цієї важливої наукової теми насамперед слід охарактеризувати базові засадничі поняття, на яких ґрунтується наше дослідження. Так, дефініцію «українське державотворення» ми трактуємо як неперервний у часі й просторі поступальний розвиток українців від етносу (бездержавного народу) до нації (державницький народ), здобуття ним власної національної держави й послідовної розбудови головних її підвалів (національної економіки, національної еліти, національного війська, національної культури, національної освіти, національної науки, національної ідентичності, національного інформаційного простору, національної безпеки, політичної нації тощо) та перетворення українського народу у світову самодостатню ідентичність і планетарно-культурний феномен людської цивілізації. Щодо її важливих складових, таких як етнічні, націєтворчі і державотворчі процеси в Україні, то це послідовні зміни, що відбуваються з етносом упродовж його розвитку (етнічні процеси); комплексні трансформації, які відбуваються як закономірним порядком (еволюційним), так і стрибкоподібним (революційним) та сприяють утворенню нації, найвищої форми політичної структуралізації етносу та подальшого її розвитку й самоорганізації, які, врешті-решт, мають призвести до появи української політичної нації та створення українського громадянського суспільства (націєтворчі процеси); сукупність послідовних політичних дій, як насильницьких, так і ненасильницьких, засобів, спрямованих українцями на досягнення державного самовизначення й створення власної Української Самостійної Соборної Держави (державотворчі процеси). Під терміном «українознавчий вимір» ми розуміємо визначення й осягнення концептуальної сутності, історичної величини і наукового значення досліджуваної проблеми (у даному разі – українських державотворчих процесів другої половини XVII ст.) у цілісному й неперервному взаємозв'язку з Україною, українцями і світовим українством у цивілізаційному часопросторі.

Внаслідок Національно-визвольної війни та соціальної революції під керівництвом Б.Хмельницького була відновлена українська державність у форматі Гетьманщини (Українська Козацько-Гетьманська держава, Гетьманат). Її офіційна назва – Військо Запорозьке, хоча у дипломатичних й урядових актах спочатку Московського царства, а згодом Російської імперії вона фігурує як Малоросія. У 1648–1653 рр. Гетьманат де-юре підпорядковувався Речі Посполитій, але де-факто це було самостійне державне утворення на чолі з гетьманом Богданом. Після Переяславської ради (січень 1654 р.) й укладання Березневих статей 1654 р. Гетьманщина на правах автономії увійшла до складу Московського царства.

На думку вченого О.Гуржія, держава Б.Хмельницького в територіальному відношенні охоплювала більше половини етнічних українських

земель, причому понад 4/5 з них входили перед цим до Речі Посполитої, а на час його смерті перетворилася на одну з могутніх держав Європи і за розмірами вже дорівнювала своєму основному політичному конкурентові й противникові – Польщі [1, 31].

На теренах Української Козацько-Гетьманської держави були повністю ліквідовані органи влади Речі Посполитої, а замість воєводств і повітів утворювалися полки і сотні. Провідною верствою (правлячою елітою) стала козацька старшина, яка організувала власну владну вертикаль (генеральна військова рада – рада генеральної старшини – полкова і сотенна адміністрація – курінні й городові отамани). Правова система поєднувала традиційні юридичні документи (Литовські статuti, Магдебурзьке право тощо), козацьке звичаєве право й інновації – гетьманські універсали, що мали найвищу правничу силу на теренах Гетьманату. Завдяки революційним змінам козацтво стало привілейованим станом українського суспільства. Ліквідація великого землеволодіння (магнатські фільварки), суттєве обмеження середнього (шляхетські маєтки) створили умови для екстенсивного розвитку дрібного вільного землекористування зокрема й активного розвою буржуазних відносин загалом.

Гетьманщина мала стабільну фінансову систему й реальні податки, які давали можливість їй утримувати протягом тривалого часу на належному рівні власні збройні сили й вести довготривалі війни з ворогами. Зрештою, все це разом посприяло активному становленню молоді й амбітної Української Козацько-Гетьманської держави й отриманню нею широкого міжнародного визнання та поважного геополітичного й геостратегічного статусу.

Поряд з такими позитивними чинниками в українському державному будівництві мали місце й деякі суттєві проблеми. Зокрема, історики В. Смолій і В. Степанков переконані, що темпи державотворення випереджали інтенсивність процесів становлення власне українського суспільства й формування державної ідеї, та й держава постала не на всьому ареалі етнічних українських земель, а лише на його частині, окрім того винятково деструктивну роль у її функціонуванні відігравав геополітичний фактор [2, 257].

У цілому погоджуючись з наведеними думками, хочемо наголосити, що до цих об'єктивних факторів згодом долучилися й суб'єктивні. Одним із найважливіших був людський. Якщо на початку 1648 р. всезагальна генеральна козацька рада одноголосно обрала гетьманом Війська Запорозького Б.Хмельницького, то вже майже через дев'ять років, навесні 1657 р., він, знехтувавши козацькими виборчими звичаями, добився прийняття представницькою старшинською генеральною радою спільної ухвали про спадкову передачу верховної влади сину Юрію. На думку В. Смолія і В. Степанкова, процес еволюції влади виборного й підлеглого «колективній волі» Війська Запорозького гетьмана в освячену Богом владу володаря, волі якого тепер мала підлягати «колективна воля» козацької спільноти (зокрема, в офіційному листуванні гетьман починає використовувати титул, що засвідчував божественне походження його влади: «Богдан Хмельницький, Божию милостью гетман з Войском Запорозьким»), кардинально суперечив виробленим козацтвом

засадничим принципам політичного життя, тим самим було покладено початок переходу республіканської форми державного правління у монархічну [2, 264].

На наше переконання, саме це ігнорування фундаментальних козацьких традицій, нехтування меншістю думки більшості, а у багатьох випадках ще й уміле маніпулювання козацькою громадою заради здобуття влади й багатств, зрештою і призвело до тієї всеукраїнської катастрофи, яку згодом історики назвали Руїною. В. Антонович вважав, що українському народові, на відміну від польського й великоруського, притаманний «принцип широкого демократизму і признання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства» [3, 18]. Зрештою, на думку історика, «українському народові ніколи не довелося цілком і вповні виявити свою провідну ідею; йому доводилося лиш інстинктивно просувати до неї: у давнину, за княжих часів, вічевим, громадським та виборно-церковним устроєм, переходом судовим устроєм у так званих копних судах; нарешті ж оця провідна ідея вельми рельєфно визначилася в козащині, а ще виразніше із погляду запровадження й зреалізування її в житті – у Запорозькій Січі» [3, 18–19]. Ці думки вченого залишаються актуальними й досі.

Українське козацтво – складне і багатогранне явище, яке відіграло й відіграє важливу роль у долі України й українців. Але допоки розвиток козащини ґрунтувався на демократичних засадах, виборній самоорганізації, особистій незалежності, лицарському кодексові тощо, в неї були досить-таки непогані перспективи. Коли ж Б. Хмельницький в ім'я великої мети, а саме звільнення України і її народу від «лядського панування», розпочав спочатку поступове, а згодом активне обмеження «козацьких вольностей», він відкрив скриньку Пандори. Так авторитаризм Богдана завдав потужного удару не тільки козацькому демократизму, а власне, й самій Гетьманщині. На нашу думку, його рішення про гетьмана-спадкоємця в особі Ю. Хмельницького стало фатальним як для України, так і для Гетьманату й українського народу. Разом з тим у сучасній вітчизняній історичній академічній науці ці події оцінюють дещо інакше. Зокрема, В. Смолій, В. Степанков вбачають у цьому певний позитив, оскільки тим самим відбулася легітимізація встановленої монархічної форми правління у вигляді спадкового гетьманату династії Хмельницьких, а її утвердження сприяло б консолідації еліти й нації навколо овияного харизматичного роду як символу законності верховної влади її носіїв і цілісності України [2, 265]. На превеликий жаль, подальший перебіг подій виявився зовсім іншим. Геополітичні й геостратегічні зміни, які відбулися як в Україні, так і в Центрально-Східній Європі, відобразилися на вітчизняних державотворчих процесах другої половини XVII ст.

Загалом міжнародне положення Гетьманщини у 1657 р. було важким. Після низки військових невдач (у т. ч. дошкульних поразок козацького корпусу А. Ждановича) влітку 1657 р. остаточно розпалася антирічпосполитська коаліція Швеції, України і Трансильванії. У свою чергу Варшава і Бахчисарай розпочали активну підготовку до нової війни. В цей час Москва, використовуючи параліч гетьманської влади, намагається суттєво обмежити суверенітет Української Козацько-Гетьманської держави та

перетворити її у пересічну провінцію. Чи мала можливість Гетьманщина зберегти статус-кво? Так! Для цього їй треба було мати мудрого, звияжного, харизматичного очільника й консенсус в українському суспільстві. Наявність цих двох головних чинників давала Україні й українцям історичний шанс задля поступального розвитку її державотворення. Відсутність цих важливих факторів загрожувала величезними бідами, людськими і матеріальними втратами. Новий 16-річний гетьман-підліток Ю. Хмельницький виявився зовсім не підготовленим до цієї відповідальної посади і місії. Дуже швидко це стало зрозуміло як для нього самого, так і для його найближчого оточення. Найкращим претендентом на булаву вважався генеральний писар І. Виговський, який не тільки в тогочасній ієрархії, а й реально був правою рукою, дорадником і побратимом Богдана. Історик Ю. Мицик переконалий, що саме І. Виговський з волі Б. Хмельницького фактично керував Українською державою в останній рік життя гетьмана, а старий Богдан вбачав у ньому опікуна чи регента при своєму малолітньому синові, разом з тим Б. Хмельницький не міг не бачити негативних наслідків спроб узаконити спадковість гетьманської влади, суперечностей між гетьманом де-юре і гетьманом де-факто, але все ж залишався при своєму намірі. Тим самим, наголошує дослідник, і він несе свою долю відповідальності за кризу влади, за небезпечний зародок конфлікту, що з'явився у верховному ешелоні влади, власне, ще за його життя [4, 90].

Врешті-решт, це двовладдя було ліквідоване. Восени 1657 р. на генеральній козацькій раді у Корсуні присутні обрали І. Виговського повноправним гетьманом без будь-яких обмежень. Щоправда, зазначає Ю. Мицик, на цій раді не було представників Запорозької Січі, і це дало привід опозиції поставити під сумнів правочинність обрання Виговського гетьманом, тому згодом довелося скликати ще одну раду, але вся ця історія негативно вплинула на авторитет нового гетьмана, який змушений був пожинути плоди невдалого вирішення Б. Хмельницьким питання свого спадкоємця. Загалом дослідник переконаний, що по смерті Хмельницького серйозної альтернативи Виговському не було, саме тому на чолі Української держави став досвідчений політик і адміністратор, мудрий дипломат, хоробрий воїн і полководець [4, 90].

У свою чергу В. Смолій і В. Степанков вважають обрання гетьманом І. Виговського державним переворотом, здійсненим із дотриманням зовнішніх ознак законності [2, 306]. Своє твердження вони аргументують тим, що призначений регентом при Юрію І. Виговський, який входив до клану Б. Хмельницького, замість того, щоб усебічно сприяти зміцненню крихкої споруди української монархії (на їхнє переконання, в тогочасних реаліях це була єдина форма політичного правління, яка за умов роз'єднаності еліти, відсутності в суспільній ментальності домінантної національної ідеї, наявності міцних традицій охлократії та отаманства в козацькому середовищі, сталою смертельної загрози ззовні могла б запобігти загостренню суспільного протистояння), зруйнував її, усунувши від влади представника найвпливовішого, оповитого харизмою роду, а відтак було запущено в дію згубний для держави механізм жорстокої боротьби за гетьманську булаву [2, 304].

Втім новообраний гетьман спочатку намагався зберегти і продовжити як зовнішню, так і внутрішню політику Б. Хмельницького. Проте сам факт зміщення з гетьманської посади Ю. Хмельницького й ігнорування І. Виговським та його найближчим оточенням передсмертної волі Богдана робило гетьманування Івана Остаповича, м'яко кажучи, не досить легітимним. У той же час сюзерен Гетьманщини Московське царство ротацію керівництва в Чигирині сприйняло дуже незадоволено. Олексія Михайловича образило й спантеличило, що васали з Малоросії знехтували його правами, поставивши перед фактом. Царському уряду на гетьманській посаді потрібна була слабкодуха маріонетка, якою згодом і став Ю. Хмельницький, щоб якомога швидше перетворити автономну Українську державу в пересічну провінцію Московії. У випадку з І. Виговським – це був не наївний шістнадцятирічний хлопчак, а досвідчений сорокарічний чоловік, добрий політик і звияжний воїн. Тим паче він, будучи довіреною особою Б. Хмельницького, в останні роки гетьманування якого стосунки з царем Олексієм вкрай зіпсувалися, міг кардинально змінити зовнішню політику. Вчений М. Куропас вважав, що Виговський планував продовжити справу Богдана щодо остаточного розірвання угоди з Московським царством і створення альянсу зі Швецією [5, 36].

Зрештою, як тільки в Москві зрозуміли, що їм тепер доведеться мати справу з І. Виговським, одразу ж розпочали проти нього боротьбу, спочатку таємну, а згодом і відкрити. Тим більше, що справа усунення незручного гетьмана мала неабияку підтримку в Україні. По-перше, серед старшини залишилося чимало незадоволених обранням Виговського, вважаючи (і не безпідставно) нового гетьмана узурпатором, який, до того ж, цинічно знехтував волевиявленням Богдана. По-друге, на виборах не було представників Запорізької Січі (їх навіть не запросили), це не тільки образило як Кіш, так і пересічних січовиків, але і не зобов'язувало їх зберігати вірність гетьману Івану. По-третє, майже десятилітній період Хмельниччини завдав Україні й українцям величезних матеріальних і людських втрат і спродукував велику кількість знедолених і ображених, які могли стати рушійною силою будь-якого бунту. По-четверте, тогочасне українське суспільство не було консолідованим, його примарну єдність постійно підривали як внутрішні (політичні, соціально-економічні конфлікти), так і зовнішні (війнні) фактори. Щоб у цій критичній ситуації не лише зберегти єдність Української Козацько-Гетьманської держави, а й посприяти її подальшому поступальному розвитку, незважаючи на всі внутрішні і зовнішні негаразди, І. Виговському треба було мати мудрість, харизматичність, гнучкість, обачність Б. Хмельницького та достатню підтримку українського суспільства. На превеликий жаль, всього цього якраз і не було в новообраного гетьмана, що, зрештою, і призвело спочатку до громадянської війни, а згодом і військового протистояння з Москвою та його відставки.

Серед дослідників щодо першопричин конфлікту існують різні думки. Так, О. Субтельний переконаний, що вже на першопочатках свого гетьманування Виговський схилився до заснування незалежного українського князівства, а оскільки Україна була надто слабкою для цього, то він зосередився на пошуках протидії

московським впливам в Україні й з цієї метою розпочинає зміцнювати зв'язки з Польщею, заручившись підтримкою верхів козацтва і духовенства, але проти такого порозуміння між козацькою старшиною та польською шляхтою активно виступили народні маси [6, 183].

У свою чергу Ю. Мицик вважає, що зростання класових суперечностей призводило до подальшої дестабілізації й ескалації, до того ж в українському суспільстві ці протиріччя посилювалися всередині окремих класів і соціальних груп, і хоча соціальна політика І. Виговського була, по суті, продовженням соціальної політики Б. Хмельницького, а його зовнішньополітичний курс тоді ще не мав прикмет принципів змін, опозиція виступила проти нього [4, 90–91].

В. Горобець наголошує, що намагання гетьмана Виговського задля забезпечення власної підтримки в суспільстві орієнтуватися лише на привілейовані верстви населення, а це автоматично завдавало шкоду іншій частині, лише поглибило конфлікт і зробило його загальноукраїнським [7, 128].

Зрештою, як зазначають В. Смолій і В. Степанков, уже в листопад–грудні 1657 р. соціальний конфлікт, що визрівав у надрах суспільства через обмеження гетьманським урядом вольностей запорожців, повсюдне здирство, поширення оренд, спроби поновлення шляхетського землеволодіння, збагачення представників еліти, яка на місцях привласнювала прибутки від оренд і частину державних податків, які збиралися до скарбниці, вилився у масовий рух запорожців і козацьких низів проти гетьмана і старшини [2, 307].

Антигетьманський табір очолили кошовий отаман Запорозької Січі Яків Барабаш і полтавський полковник Мартин Пушкар. Проголосивши радикальні антистаршинські гасла, опозиціонери намагаються заручитися підтримкою як в Україні, так і за її межами, а тому звернулися через посольство за допомогою до Москви, засвідчуючи готовність задовольнити більшість бажань метрополії. Так ганебно, переконані В. Смолій, В. Степанков, керуючись суто корпоративними соціально-політичними інтересами Війська Запорозького Низового, кошова старшина пожертувала державною ідеєю, цим самим продемонструвавши готовність підпорядкувати інтереси українського життя московському централізму [2, 308].

У цей критичний момент, зауважує Ю. Мицик, І. Виговський спочатку покладався на мирне розв'язання внутрішнього конфлікту, наївно сподіваючись, що царський уряд не надасть допомоги опозиції, але Москва через своїх представників і київських воевод лише посилювала втручання в українські справи [4, 91].

Жереб було кинуто, Рубікон перейдено, й українці вступили у братовбивчу війну. Першими почали заколотники. Козаки І. Донця здійснили рейд на землі Чигиринського полку, згодом активізувалися загони М. Пушкаря і Я. Барабаша. І. Виговський, домовившись з кримським ханом і отримавши від нього татарську кінноту та об'єднавши свої сили, в травні рушив на Полтаву – центр фронди. В. Смолій і В. Степанков стверджують: «На цей час створилася ситуація, що давала змогу мирним шляхом урегулювати конфлікт. Полтавський полковник відмежувався від дій «свавільників» – загону Івана Донця. Є свідчення самого гетьмана, що М. Пушкар

із старшиною і козаками прислав до нього посланців з листами, «прохаючи про милосердя». Однак І. Виговський горів жадобою помсти, тому відхилив також мирні пропозиції російського посла П. Скуратова, заявивши: «Приборкаю його вогнем і мечем» [2, 309–310].

Інакше трактує ці події Ю. Мицик, зазначаючи, що на шляху до Полтави І. Виговський видав два універсали, в яких закликав мирно покінчити з усобицями і розійтися, однак переговори не допомогли, навіть були розцінені як ознака слабкості [4, 92]. У червні 1658 р. відбулася вирішальна битва під Полтавою. В. Смолій і В. Степанков так проаналізували її перебіг: «У запеклому бою 10 червня в околицях Полтави повстанці зазнали поразки. М. Пушкар був, за одними даними, убитий, за іншими – схоплений і за наказом гетьмана страчений. Є дані, що І. Виговський розпорядився розстріляти 7 тис. полонених, а інших віддав татарам. Останнім було дозволено пограбувати міста і села аж до Лубен і р. Сули, а їх жителів узяти в ясир. Щоб довершити розгром опозиції, гетьман наказав стратити групу полковників і сотників. Цей лютий терор, за словами овруцького полковника, «в людях вчинив страх великий» [2, 310].

Підсумки битви охарактеризував О. Субтельний: «Переможцем із неї вийшов Виговський. Пушкар разом із 15 тис. повстанців загинув на полі бою, а Барабаша пізніше схопили і стратили. Це стало пірровою перемогою для гетьмана – українці заплатили за братовбивчу боротьбу ціною близько 50 тис. життів» [6, 183].

Перші поразки опозиції й терор, організований супроти неї І. Виговським, не тільки не зупинив, а навпаки, лише пришвидшив розвиток громадянської війни, а згодом активізував військове втручання Московського царства у справи ненадійного союзника-васала. Використовуючи сприятливу геополітичну і геостратегічну ситуацію та громадянську війну в Українській державі, Московія намагалася остаточно зруйнувати і поглинути Гетьманат. Як зазначає Ю. Мицик, І. Виговський був поставлений перед тяжкою дилемою: або змиритися з поступовим перетворенням України з рівноправного союзника Московського царства у його провінцію, або ж боронити суверенітет України. Гетьман обирає останнє та розпочинає активні дипломатичні консультації з Кримським ханством й особливо з Річчю Посполитою, внаслідок яких 18 вересня 1658 р. у козацькому таборі під Гадячем було підписано договір України з Річчю Посполитою, так званий Гадяцький трактат (Гадяцька комісія, Гадяцький пакт, Гадяцька унія), яким формально денонсувався московсько-український договір 1654 р. [4, 92].

І. Крип'якевич так сформулював його основні положення: «1) Україна буде окремою державою при Польщі з назвою Великого Князівства Руського, до якого входили воеводства Київське, Брацлавське та Чернігівське; 2) головою князівства був гетьман, іменований королем із кандидатів, яких вибрало українське громадянство; 3) князівство мало своїх міністрів, скарб та монету; 4) українські депутати входили до польського союму; 5) православна віра була зрівняна з католицькою, митрополит та 4 єпископи входили до сенату; 6) військо складалося з 30.000 козаків та 10.000 найманих; 7) київська академія та друга, яка мала бути закладена, зрівнювалися в правах з польською академією» [8, 83–84].

Оприлюднимо думки сучасних вітчизняних учених щодо засадничих положень унії в контексті українського державотворення. В. Смолій і В. Степанков зазначають: «Аналіз змісту Гадяцької угоди переконує, що, по суті, відбувся істотний перегляд основних положень державної ідеї 1649 р., зокрема, відмова від реалізації її найголовніших принципів – незалежності й соборності. До мінімуму зводилися прерогативи власне українських органів виконавчої й судової влади, зазнавав істотних змін політичний лад й адміністративно-територіальний устрій, повністю втрачалася така важлива ознака суверенітету, як право на проведення зовнішньої політики. Навіть порівняно з договором 1654 р. Гадяцька угода становила очевидний крок назад, оскільки торувала шлях до автономізму, а в принципі прогресивну ідею створення Руського князівства було понівечено різними обмеженнями» [2, 312].

На думку Ю. Мицика, «дуже важливо, що Гадяцький трактат формально не мав спрямування проти Москви, більше того, він залишав місце і для неї як рівноправного члена конфедерації. В цілому Гадяцький трактат, що виріс на ґрунті Зборівського договору, справляє дуже позитивне враження, є принаймні більш виваженим і струнким, ніж договір України з Росією 1654 р.» [4, 92].

Але від підписання Гадяцької унії в Україні до ратифікації її в Польщі шлях був неблизький. Обидві сторони вважали, що їм треба дещо підкорегувати деякі положення в ім'я політичної доцільності. В. Смолій і В. Степанков наголошують: «Щоб консолідувати еліту, котру розривали чвари й міжусобна боротьба різних угруповань, та отримати підтримку з боку козацтва, старшинська рада у березні 1659 р. ухвалила «Нові пункти» як доповнення до тексту ускладненої угоди. Вони передбачали часткове відновлення ідеї соборності (до складу Великого князівства Руського мали бути приєднані Волинське, Подільське й Руське воєводства); розширення внутрішньополітичного суверенітету князівства й повернення до ідеї Б. Хмельницького про встановлення спадкового гетьманату. Проте у своїй більшості польська еліта вважала неприпустимим визнання існування, нехай навіть у статусі автономного, Руського князівства. Вона не лише відкинула «Нові пункти», а й під час ратифікації 22 травня сеймом угоди від 16 вересня 1658 р. вилучила з її тексту кілька найважливіших для козацької України положень, зокрема, пункти про карбування власної монети, сейм князівства Руського тощо. Чисельність реєстрових козаків скорочувалася до 30 тис. (було 60 тис. – Ю.Ф.); унія залишалася (планувалося повністю скасувати унію. – Ю.Ф.) ... Ця короткозора егоїстична політика правлячої верхівки Польщі стала фатальною для І. Виговського» [2, 313]. На думку О. Субтельного, «хоча Гадяцька Угода викликає серед істориків захоплення своїми потенційними наслідками для історії України, Польщі та Росії, її реальний вплив був мізерним, оскільки вона лишилася невиконаною» [6, 184–185].

А в цей час, поки підписувалася, корегувалася і ратифікувалася Гадяцька унія, терени Лівобережжя стали ареною жорстокої московсько-української війни (1658–1659 рр.). Вона розпочалася восени 1658 р., коли «миротворці» князя Г. Ромодановського перетнули порубіжжя, й завершилася майже через рік, у жовтні 1659 р., з

усуненням від влади І. Виговського, обранням нового-старого гетьмана Ю. Хмельницького й підписанням Переяславського договору. Попри значну перевагу супротивника в людських і матеріальних ресурсах, гетьман І. Виговський не лише успішно протистояв московській інвазії, а й за допомогою союзників (кримських татар, поляків і європейських найманців) літом 1659 р. зумів здобути визначну перемогу під Конотопом. Щодо втрат під час Конотопської битви серед учених немає однастайності. Так, Ю. Мицик вважає, що на полі бою полягло 40 тис. царського війська, а 15 тис., в т. ч. 50 воевод, потрапило в полон (серед них такі воєначальники, як князь С. Львов, А. Матвеев, А. Бутурлін та ін.); Виговський втратив 4 тис. козаків, а хан – 6 тис. ординців [4, 93]. Ю. Бадах наводить подібні цифри щодо загиблих українців (6 тис.) і татар (6 тис.) та дещо менші втрати московитів (30 тис.) [9, 50]. У свою чергу А. Бульвінський зазначає, що «втрати росіян у Конотопській битві склали 10–15 тис. осіб убитими в бою та страченими після нього» [10, 61].

На превеликий жаль, звитязна перемога під Конотопом не допомогла І. Виговському виграти війну і зберегти владу. Так сталося, тому що в українців не було єдності, а Україна в 1658–1659 рр. уперше в своїй ранньомодерній історії розділилася на Лівобережну (майже все доросле населення підтримало опозицію і московське військо) і Правобережну (де з кожним днем зростало незадоволення і підтримка І. Виговського катастрофічно зменшувалася). Зрештою, замість того, щоби рухатися на Москву і змусити царський уряд визнати суверенність Гетьманщини, конотопський переможець ще більше поринув у вир братовбивчої війни. До того ж його покинув спільник – кримський хан з більшою частиною свого війська (це було пов'язано із стрімким рейдом запорожців І. Сірка на Крим), тоді як заколотники за допомогою царських «миротворців» опанували Лівобережжя і дуже посилили свій вплив на Правобережжя. Так нове повстання супроти І. Виговського, яке розпочалося у Переяславі, охопило значну частину Лівобережної та Сіверської України, а згодом і Правобережної. Повсталі конче потребували загальноновизнаного лідера і зупинили свій вибір на синові покійного Богдана. Французький історик XVIII ст. Ж.-Б. Шерер писав: «Козаки з-над Дніпра, Бугу та інших місцевостей України, побачивши, що Виговський провадив мирні переговори з поляками, відокремившись від царя сам спустошував Малоросію та ще й дозволяв грабувати її татарами, і не можуть більше витримувати поневолення стількох козаків, їхніх співвітчизників, знов зібралися у Брацлаві на вибори гетьмана, і знов їхній вибір упав на Юрія Хмельницького» [11, 230].

У вересні 1659 р. після консультацій і переговорів, зрозумівши всю патовість і безвихідь ситуації, І. Виговський погодився зректися гетьманства і припинити громадянську війну. Незабаром на генеральній козацькій раді біля Германівки на Київщині було обрано новим гетьманом вісімнадцятирічного Ю. Хмельницького (1659–1663).

Періоду гетьманування І. Виговського дав оцінку Ю. Мицик: «На Виговському як на керівнику Української держави лежить тяжка провина в тому, що він не змінив у належному напрямку своєї соціальної політики, яка призвела до погіршення становища трудящих мас. Але на

опозиції лежить провина більша, оскільки вона розв'язала безперспективну громадянську війну, поклала початок Руїні, відкрила шляхи для безпосереднього збройного втручання Москви в українські справи. При зовнішньому демократизмі її блок з імперською Москвою об'єктивно вів до погіршення становища України, тих трудящих мас, від імені яких вони нерідко виступали» [4, 91].

У цілому погоджуючись з цими думками, все ж треба відзначити, що саме на гетьмані, а не на опозиції лежить найбільша вина за втягнення України у кровопролитний вир громадянської війни. Братовбивство, яке стало першим актом тридцятилітньої трагедії, що закарбувалася на скрижалях української історії під назвою «Руїна». На нашу думку: 1) І. Виговському не треба було забирати у 1657 р. булаву в Ю. Хмельницького, а залишитися при ньому порадником-регентом, щоденно готувати, виховувати і робити з юнака державного мужа; 2) використовуючи магію і харизму прізвища покійного гетьмана, намагатися залагодити внутрішньополітичні і соціально-економічні негаразди в українському суспільстві; 3) не конфліктувати з Московією і не провокувати її на втручання в українські справи, доки Україна й українці не оговтаються від наслідків і потрясінь 1648–1657 рр.; 4) не заключати з Варшавою, Бахчисараєм і Стамбулом військових союзів; 5) стабілізувати і розвивати державне управління, економіку, судочинство, добробут, фінанси, військову справу, культуру Гетьманщини.

З поверненням гетьманської булави Ю. Хмельницькому як козацька старшина, так і пересічне козацтво (городове, січове), духовенство, міщанство і селянство, що з повагою ставилися до особистості Б. Хмельницького, сподівалися, що його син продовжить справу звитязного батька, зуміє замиритися з войовничими сусідами (Московією, Кримом), знайде порозуміння з Річчю Посполитою, зупинить братовбивство і розкол України й українців по Дніпру й тим самим збереже соборність Української Козацько-Гетьманської держави.

З цього приводу В. Смолій, В. Степанков наголошують, що перед новим гетьманом поставили надзвичайно складні завдання: припинити громадянську війну, пом'якшити соціальну напруженість, покласти край як охлократичним виявам з боку «черні», так і олігархічній сваволі старшини, запобігти загрозі територіального розпаду України, поліпшити функціонування центральних і місцевих органів влади, домогтися цілкового суверенітету та об'єднання українських земель державними кордонами й зупинити загрозливі процеси анархізації суспільно-політичного життя й люмпенізації суспільства [2, 313–314].

Зовнішньополітичний напрямок діяльності Ю. Хмельницького був досить гнучким. Спочатку він задекларував вірність Речі Посполитій згідно з Гадяцькою унією. Але вже незабаром направив дипломатичну місію для замирення з Московією на основі нового договору. Його основні положення були затверджені на старшинській раді в Жердовій Долині й базувалися на державницькій соборно-самостійницькій ідеології: планувалося відновити суверенітет Гетьманщини й звести протекцію Московського царства до мінімуму; включити до її складу Північну Чернігівщину; обмежити перебування царських військ (дозволити їх квартирування

лише в Києві) та підпорядковувати «служивих» під час війни гетьманській владі; сприяти вільному обранню гетьмана й зміцненню його влади, захищати права і свободи суспільних станів; не забороняти проведення самостійної зовнішньої політики тощо [2, 314].

Проте всі ці амбітні задуми залишилися на папері. Воевода А. Трубецький зумів переграти Ю. Хмельницького і його радників, запросивши їх до Переяслава. Там на козацькій раді восени 1659 р., оточений багатотисячним московським військом, Ю. Хмельницький був повторно обраний гетьманом і підписав новий договір з царем. Н. Яковенко переконана, що так звані Переяславські статті є фальсифікованим варіантом Березневих статей 1654 р., які пізніше під назвою «Статті Богдана Хмельницького» увійшли до кодифікованого Зводу законів Російської імперії [12, 376–377]. В.Смолій, В.Степанков так його охарактеризували: «Переяславський договір різко обмежував суверенітет козацької України, надаючи їй статус автономного державного утворення у складі Російської держави. Українське суспільство вже не могло без дозволу царя переобирати гетьмана, який втрачав право «без ради і поради всієї черні» призначати й звільняти з посад полковників і старшин, карати останніх смертю, виступати у похід, проводити самостійну зовнішню політику. Старшина під загрозою смертної кари зобов'язувалася присягати царю; російські вояводи із залогами, окрім Києва, повинні були перебувати ще у 5 містах (Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані. – Ю.Ф.); Київська митрополія підпорядковувалася Московському патріархату» [2, 315].

Жорстка позиція царату, повне ігнорування інтересів Української держави лише сприяли радикалізації як тогочасного політикуму, так і соціуму. До цих внутрішніх проблем незабаром долучився й геополітичний чинник. Влітку 1660 р. після завершення бойових дій між Швецією і Річчю Посполитою остання вирішила розпочати війну з Московією. Спочатку коронярі витіснили царські війська з Литви і Білорусі, а згодом активізувалися в Україні. Кульмінацією цієї кампанії восени 1660 р. стала битва під містечком Чудновом (сучасна Житомирщина), де московські вояки під керівництвом В. Шереметева зазнали поразки і капітулювали. Щодо українців, які воювали по обидва боки, то Ю. Хмельницький здійснив крутий поворот, відмовившись від промосковської орієнтації на користь річпосполитської. У жовтні 1660 р. було підписано під с. Слободищами т. зв. Слободищенську угоду. Загалом вона повторювала базові положення Гадяцької унії з деякими важливими змінами: ліквідувалися статті про створення на теренах України Великого Князівства Руського; підтверджувалося важливе положення про заборону гетьману ведення зовнішньополітичних зносин і обов'язковість надання Гетьманом військової допомоги Речі Посполитій у її війнах; поверталися колишнім землевласникам їхні маєтки й землі в Україні [13, 194].

На початку 1661 р. все Правобережжя, за винятком Києва, визнало зверхність Варшави, тоді як Лівобережжя залишилося вірним Москві. Внутрішньоукраїнський конфлікт, який, здавалося, був подоланий, знову почав загострюватися. Ю. Хмельницький за допомогою річпосполитської армії намагався поширити свою владу на Лівобережжя. Проте військова фортуна від-

вернулася від гетьмана. Спочатку він не зміг вибити з Києва московську залогу воеводи Барятинського. Згодом гетьман за підтримки поляків і татар здійснив два військових походи на Лівобережну Україну (1661 р., 1662 р.), які завершилися повним фіаско. Його візаві, наказний гетьман Я. Сомко, зумів не тільки перемогти свого супротивника на полі бою (особливо дошкульної поразки зазнав Ю. Хмельницький влітку 1661 р. під Переяславом), а й посилив особисту владу, сподіваючись (і не безпідставно) невдовзі оволодіти гетьманською булавою. Врешті-решт, як відзначив Ж.-Б.Шерер, «Хмельницький, засмучений через усі свої втрати й неможливість вийти зі скрутного становища, вирішив зректися гетьманської влади й постригтися в ченці, що він невдовзі і зробив» [11, 234].

Щодо підсумків гетьманування Хмельниченка долучаємося до думки В. Смоля, В. Степанкова: «Перебування при владі Ю. Хмельницького ознаменувалося трагічною братовбивчою боротьбою, яка істотно підрвала політичну єдність держави; різким послабленням прерогатив гетьманської влади, зосередженням багатств і владних повноважень у руках генеральних старшин і полковників, що дає підстави говорити про започаткування процесу становлення олігархічно-республіканської форми правління» [2, 318]. Наостанок можна додати, що Хмельницький-старший, який відновив українську державність і створив Гетьманщину та прагнув передати її у спадок своєму синові, жорстоко помилився. Хмельницький-молодший не тільки не зберіг батькового творіння, а й активно посприяв його нищенню і руйнації.

Зречення Ю. Хмельницьким гетьманства в кінці 1662 р. не було для його оточення несподіванкою. Н. Яковенко вважає, що він прагнув це зробити ще під час Чуднівської кампанії 1660 р. [12, 378]. Вже досить швидко, у січні 1663 р., на Чигиринській старшинській раді правобережні полковники обрали гетьманом П. Тетерею (1663–1665), який зразу ж налагодив добрі стосунки як із Варшавою, так і з Бахчисараєм, також намагався порозумітися з лівобережною старшиною [2, 236]. Але саме в цей час там розпочалася активна боротьба за булаву. Спочатку явним фаворитом у цих перегонах без правил був Я. Сомко, що вже деякий час перебував на посаді наказного гетьмана Лівобережної України (1660–1663), навіть у 1662 р. на Козелецькій раді його обрали гетьманом, але царська влада, незважаючи на його відданість, не затвердила це рішення. Здавалося, ще трохи і мрія Я. Сомка здійсниться, але його спільник В. Золотаренко (Васютка) теж забажав булави й між ними спалахнула ворожнеча. Зрештою, в цьому протистоянні двох головних претендентів виграв третій – розумний і спритний. Влітку 1663 р. на багатотисячній загальній генеральній козацькій раді (т. зв. Чорна рада) під Ніжином у присутності московського війська лівобережним гетьманом був обраний І. Брюховецький (1663–1668). Восени 1663 р. переможець стратив обох невдах [11, 233–235]. Саме в 1663 р. вперше офіційно Гетьманщина розкололася на Правобережний Гетьманат і Лівобережний. Перший мав за сюзерена Варшаву, другий – Москву. Проте кожне з цих державних утворень роздирали внутрішні протиріччя, на яких дуже «грали» і використовували задля вирішення своїх геополітичних завдань потужні

сусідні держави: Московське царство, Річ Посполита, Османська Порта, Кримське ханство.

Громадянська війна Правобережжя і Лівобережжя, до якої активно долучилися Варшава, Москва, Бахчисарай, а згодом і Стамбул, вщент зруйнувала Українську Козацько-Гетьманську державу та її людський, економічний, культурний потенціал.

Восени 1663 р. спалахнула чергова війна між Річчю Посполитою і Московією, і в цьому військовому конфлікті українці воювали один проти одного. Військові кампанії 1663–1665 рр. визначалися особливою жорстокістю і кровопролитністю. Н. Яковенко зазначає з цього приводу: «Жодний із гетьманів не досягнув перемоги у «війні берегів», а дрібні сутички, що точилися по всьому Правобережжю, мало впливаючи на стратегічний розклад сил, виснажували змучене населення і сіяли деморалізацію та анархію. Коли навесні 1665 р. коронне військо, потрібне королю Янові Казимиру, відступило додому, Павло Тетерея зрозумів, що його становище безнадійне... Покинувши Чигирин, Павло Тетерея певний час резидував у Брацлаві, а в середині квітня 1665 р., зазнавши поразки від ватажка уманської козацької голоти Василя Дрозденка, остаточно покинув Україну...» [12, 383–384].

Отримавши звістку про зречення влади П. Тетерею (Моржковським), І. Брюховецький сподівався опанувати Правобережжя, проте швидко зрозумів, що це йому та його війську не під силу. Він вирішив зміцнити своє становище й статус володаря, здійснивши восени 1665 р. візит до Москви. Це був перший український гетьман, що відвідав московського царя. Царська влада сповна скористалася перебуванням І. Брюховецького на своїй території і змусила його під кінець 1665 р. підписати, за влучним висловом Н. Яковенко, «ганебні Московські статті, що зводили автономію козацької держави до символічного мінімуму. Передбачалося, зокрема: що податки з міщан та селян, як і прибутки з торгівлі, віднині мали збиратися під контролем воевод і йти безпосередньо до царської, а не гетьманської скарбниці; що всі без винятку більші міста України і навіть на Кодак над Січчю вводилися воеводи зі збройними залогами; що воеводам передавалася юрисдикція над не козацьким населенням; що на Київську митрополію буде наставлятися «руський святий», присланий із Москви» [12, 384].

На нашу думку, Московські статті 1665 р. – це яскравий приклад того, як метрополія прагнула раз і назавжди вирішити «українсько-козацьке питання» і перетворити Гетьманщину в прикордонне воеводство. Головним його завданням було б постачання людських і матеріальних ресурсів в ім'я розбудови Московської держави і перетворення її в потужного євразійського лідера. Чи готовий був Лівобережний Гетьманат стати таким воеводством і «донором» для Москви? Час показав, що для остаточного вирішення цієї проблеми Московії-Росії знадобилося понад сто років. Що ж до І. Брюховецького, то він і його спільники вже досить швидко відчули наслідки московського візиту.

Після відставки П. Тетерея на Правобережжі розпочалася боротьба за гетьманство. Першим виявив гетьманські амбіції медведівський сотник С. Опара. Згодом до нього приєдналися ще декілька претендентів, зокрема П. Дорошенко. Саме онук М. Дорошенка – Петро Дорофійович – і зумів вирвати булаву з рук С. Опари.

Гетьманування П. Дорошенка (1665–1676) стало добою великих сподівань і величезних розчарувань. Перші кроки 38-річного гетьмана були спрямовані на приборкання анархії та наведення елементарного порядку на Правобережній Україні. Ліквідувавши заколоти овруцького полковника В. Децика й уманського ватажка В. Дрозденка, гетьман значно посилив свій військово-політичний потенціал. У своїй боротьбі за владу, соборність і самостійність Української держави П. Дорошенко спочатку опирався на кримських татар (саме завдяки їхній підтримці він і став гетьманом). Так, на початку 1666 р. у Лисянці була проведена старшинська нарада, де присутні в цілому схвалили його амбітні державницькі плани, а саме: «вигнати всіх ляхів із Правобережжя до Польщі, вступити в союз із кримським ханом і весною йти на лівий берег Дніпра, щоб з'єднати його з Правобережною Україною під однією булавою» [14, 101].

Коли перемовини з річпосполитською владою зайшли в глухий кут, П. Дорошенко, заручившись підтримкою кримського хана Адигіль-Гірея, восени 1666 р. розпочав бойові дії супроти коронярів. Вони тривали майже рік і завершилися восени 1667 р. Підгаєцьким мирним договором, за умовами якого гетьман визнав підданство короля Яна Собеського і відмовився від усіх інших протекцій та дозволив магнатам і шляхті повертатися до своїх володінь. У свою чергу річпосполитська влада визнала кордон Правобережного Гетьманату по річці Горині, а коронне військо мусило покинути його землі. В. Смолій і В. Степанков так охарактеризували завершення збройного протистояння П. Дорошенка з Варшавою: «Замість об'єднання Правобережної і Західної України йому довелося задовольнитися збереженням у своїх руках гетьманської булави, перемир'ям, підтвердженням визнання влади короля і туманними перспективами ухвал обіцяної комісії» [15, 144].

Цього ж року відбулася важлива подія, яка суттєво вплинула на українські державотворчі процеси другої половини XVII ст. 9.02 (30.01 за ст. ст.) 1667 р. у с. Андрусові (біля м. Смоленська) був заключений між Варшавою і Московією т. зв. Андрусівський мир. Він засвідчив завершення війни 1654–1667 рр. і встановлював перемир'я на тринадцять з половиною років. Договір офіційно затвердив на міжнародному рівні розчленування України на Правобережжя і Лівобережжя. Підписавши його, Москва вкотре порушила умови Переяславського договору 1654 р., за яким вона зобов'язувалася зберегти соборність Гетьманщини.

Цей важливий зовнішній чинник, до якого додалися вагомі внутрішні фактори (значне посилення царської влади на політичне, соціально-економічне, релігійне життя Лівобережного Гетьманату), врешті-решт призвів до того, що у 1667–1668 рр. Лівобережжя було охоплене збройними виступами супроти ненависних представників московської влади та їхніх місцевих посіпак. О. Субтельний зазначив: як тільки І. Брюховецький зрозумів, що надто далеко зайшов у своїй промосковській політиці, то почав лавірувати і видав низку універсалів, у яких уболівав за «спуспощення коханої неньки України», згодом вступив у таємні зносини з П. Дорошенком з метою створення спільної антимосковської спілки, та було вже пізно, бо весною 1668 р., коли полки правобережного гетьмана перейшли Дніпро, розгніваний натовп колишніх

прихильників спіймав Брюховецького й забив до смерті [6, 191].

Фізичне усунення від влади І. Брюховецького дало реальну можливість П. Дорошенку об'єднати розчленовану Україну знову в єдину суверенну Українську Козацько-Гетьманську державу. В. Смолій і В. Степанков так прокоментували цю визначну подію: «Козацька рада обирає П. Дорошенка гетьманом возз'єднаної козацької України. 20 червня він повідомляв Я. Собеському, що «всі тамтешні полки і люд посполитий, відхиливши російську протекцію і регімент Брюховецького, повністю під стародавній регімент з належним до мене послушенням схилилися». Здавалося, заповітна мрія цього визначного державного діяча здійснилася. Розіслані ним підрозділи до середини липня звільнили Лівобережну Україну. Практично всі стани й соціальні групи українського суспільства підтримували його програму. Митрополит Й. Тукальський розпорядився в церквах Лівобережної України поминати не царя, а «благочестивого і Богом даного гетьмана Петра». Однак подальші події перекреслили всі сподівання гетьмана» [2, 339].

Об'єднання Правобережної і Лівобережної України та відновлення потужної Української Козацько-Гетьманської держави на чолі зі звитязним і мудрим лідером П. Дорошенком кардинально змінювало геополітичну і геостратегічну ситуацію в Центральній-Східній Європі. Саме тому Варшава, Москва, Бахчисарай, а згодом і Стамбул доклали чималих зусиль, щоб не лише зруйнувати задуми українського гетьмана, а й дещо пізніше використати його у своїх власних цілях. Першими влітку 1668 р. розпочали бойові дії коронярі. Для оборони Правобережжя П. Дорошенко терміново покидає Лівобережжя, залишаючи для його захисту наказного гетьмана Д. Многогрішного.

Наступними в українські справи вкотре втрутилися кримські татари, визнавши кошового отамана Запорозької Січі П. Суховієнка (Суховія) ще одним лівобережним гетьманом (1668–1669). У свою чергу поляки підтримали і визнали уманського полковника М. Ханенка правобережним гетьманом (1669–1674). Не відставали від них і московіти, які зуміли схилити наказного гетьмана Д. Многогрішного до підданства Московському царству, зробивши його згодом очільником Лівобережного Гетьманату. Врешті-решт, все це змусило П. Дорошенка шукати вихід із скрутного становища. У 1669 р. він приймає протекторат Османської імперії. Проте гетьман жорстоко помилявся у своїх політичних розрахунках, турецька влада не захистила П. Дорошенка та його державне утворення, а лише використала для власних геополітичних і геостратегічних цілей.

Якщо Правобережна Україна захищалася від крові і руйнації, то Лівобережній суттєво пощастило. «Політична стабілізація в Лівобережній Україні, що зумовлювалася кінцем громадянської війни, яка на противагу Правобережжю, де часи Руїни тривали до кінця 70-х років XVII ст., на думку Л. Мельника, розпочалася з 1669 р. з обранням гетьманом Д. Многогрішного й прийняттям Глухівських статей, які фактично відновлювали (з деякими обмеженнями) чинність Переяславсько-Московських статей 1654 р. Таким чином, наприкінці 60-х років XVII ст. центр державного життя України переноситься на Лівобережжя, відтак Лівобережна Гетьманщина

стає центром політичного, економічного й культурного життя України» [16, 3].

Нетривале гетьманування (лише три роки) Д. Многогрішного, попри деякі недоліки, все ж таки мало значний вплив на українське державотворення другої половини XVII ст. Він намагався зміцнити гетьманську владу й послабити старшинську олігархію. Така політична лінія не сприймалася царською владою, оскільки вона саме взаємопоборювання слабого гетьмана і сильної старшини згодом використовувала для ослаблення Гетьманщини. У внутрішній політиці Д. Многогрішний послідовно відновлював козацьку автономію, судочинство, правопорядок, економіку, фінанси. Все це посприяло налагодженню нормального життя українців Лівобережжя. У зовнішній політиці він намагався не конфліктувати з П. Дорошенком, а навпаки, шукати примирення і порозуміння. Л. Мельник зазначав, що 1671 р. Д. Многогрішний пішов на зближення з Дорошенком (на основі спільного невдоволення Андрусівським перемир'ям Москви з Варшавою), і коли польський полковник Пиво-Запольський зі своїм загоном напав на Васильків і околиці Києва, то лівобережний гетьман дозволив своїм козакам діяти разом з дорошенківцями, й спільними зусиллями вони відстояли Київ; згодом Д. Многогрішний навіть сповістив Малоросійський приказ про своє замирення з П. Дорошенком і просив, щоб цар прийняв Дорошенка (а отже, й Правобережжя) у своє підданство [16, 10–11].

Таке зближення двох українських гетьманів не на жарт занепокоїло царську владу, яка зразу ж розпочала підготовку до його усунення. Тим паче, що ворогів у нього серед старшини було вдосталь. У березні 1672 р. у Батурині, столиці Лівобережного Гетьманату, відбувся державний переворот. Змовники-старшини заарештували Д. Многогрішного і передали його московітам. Ті, в свою чергу, таємно вивезли його до Москви, піддали тортурам, засудили до страти, зрештою помилювали і, як писав Д. Дорошенко, «заслали потім на все життя до Сибіру з його братом і цілою родиною» [17, 317].

Близько трьох місяців у Батурині урядувала група старшин, яка готувала ідеологічне підґрунтя для обрання нового гетьмана і суттєвого обмеження його влади. У зв'язку з цим І. Крип'якевич наголошував: «Старшинська верхівка пильно дбала про те, щоб на майбутнє забезпечити собі вплив на державні справи і не допустити до закріплення сильної гетьманської влади. Вона домагалася, щоб старшину судив не гетьман, а військовий суд, щоб гетьман не вів закордонної політики без участі старшин, щоб гетьманові не вільно було держати наймане військо. Всі важливі справи гетьман повинен був вести спільно з старшинською радою. Так олігархія стала проти ідеї монархії» [18, 223].

Зрештою, в червні 1672 р. відбулася генеральна військова рада в містечку Козача Діброва (біля Путивля) у присутності боярина Г. Ромодановського. Першого дня було ухвалено т. зв. «Конотопські статті» (за царським указом спочатку планувалося її проведення в Конотопі) у 10 пунктах, які доповнювали Глухівські 1669 р. Ці доповнення обмежували гетьманську владу, а саме: гетьману заборонялося без ради зі своєю старшиною судити генеральну старшину й звільняти її із займаних посад; без консультацій із старшиною вести листування з іноземними володарями й особливо з П. Дорошенком;

мати загони компанійців, які де-факто являлися гетьманською гвардією й були дієвим чинником у боротьбі із старшинською олігархією. Наступного дня в присутності архієпископа Лазаря Барановича військова рада обрала гетьманом генерального суддю І. Самойловича [16, 13].

Зміна очільника Лівобережного Гетьманату суттєво активізувала зовнішню політику Батурина. На противагу Д. Многогрішному, І. Самойлович постійно намагався об'єднати під своєю булавою лівий і правий береги Дніпра. Оскільки Буцацький мир 1672 р. не зупинив де-факто військового протистояння між Варшавою і Стамбулом, Москва з ініціативи Батурина вирішила оволодіти Правобережжям, тим паче, що де-юре Річ Посполита від нього відмовилася. Кампанія 1673–1676 рр. у цілому була успішною для Московського царства і Лівобережного Гетьманату. Як тільки стрілецько-козацьке військо на початку 1674 р. переправилося на правий берег, правобережні полки, міста і містечка стали масово переходити на їхній бік (вірними П. Дорошенку залишилися лише Чигирин і Паволоч). А вже у березні 1674 р. на скликаній І. Самойловичем генеральній військовій раді він був проголошений гетьманом України «обох берегів Дніпра». Лише втручання в українські справи османів (союзників Дорошенка) відтермінувало його поразку, але перетворило Правобережжя на суцільну руїну, вкриту «людським трупом», а Петра Дорофійовича – на політичного невдачу. «У вересні 1676 р., – зазначав Л. Мельник, – 30-тисячна московсько-українська армія підступила до Чигирина. Після короткого бою Дорошенко капітулював і 19 вересня 1676 р. здав гетьманство на руки Самойловича і Ромодановського. 12 жовтня 1676 р. загін компанійців доставив до Москви взяті у П. Дорошенка гетьманські клейноди. Після недовгого перебування у Сосниці, на Лівобережжі, Дорошенко був відправлений до Москви і відтак засланий до Вятки» [16, 17–18].

Незважаючи на втрату чигиринського гетьмана, Стамбул, який прагнув будь-що заволодіти Правобережною Україною, знаходить йому заміну в особі Ю. Хмельницького і вручає булаву (1677–1681, 1685). Розпочинається черговий раунд збройного протистояння між Москвою і Стамбулом. Внаслідок бойових дій 1677 і 1678 років (т. зв. «Чигиринські походи») турецьке військо витіснило московсько-українське з Правобережжя. Збройні сутички тривали ще декілька років, допоки навесні 1681 р. ворогуючі сторони не уклали Бахчисарайський договір про 20-річне перемир'я, що закріпив статус-кво. Через деякий час розпочинаються консультації і перемовини між річпосполитськими і московськими дипломатами щодо остаточного перемир'я між Варшавою і Москвою. Д. Дорошенко вважав, що переговори, які почалися в кінці 1683 р., припинилися вже в кінці лютого 1684 р. лише завдяки твердій позиції І. Самойловича. На його думку, І. Самойлович боявся, що «вічний мир» між Польщею і Москвою остаточно санкціонує розподіл України на дві частини і вже потім об'єднати їх буде важко, також гетьман був проти спільних дій з Річчю Посполитою супроти турків і татар та не бажав знищення Кримського ханства, оскільки тоді б Україна була б звідусіль оточена московськими володіннями й не мала б на кого, в разі потреби, опертися [17, 328].

16 травня (6.05 за ст. ст.) 1686 р. у Москві був підписаний міждержавний мирний договір між

Річчю Посполитою і Московським царством, т. зв. «Вічний мир», який підвів остаточний підсумок більш як 30-річній боротьбі цих двох держав за панування над українськими етнічними землями й українським народом та на високому міжнародному рівні затвердив розмежування України й українців по Дніпру. Цю новину гетьман зустрів вороже: «Самойлович, – писав І. Крип'якевич, – не таїв свого невдоволення з таких рішень і голосно заявив, що Запорізьке Військо ніколи не зречеться «свого давнього достояння» – Правобічної України. «Не так воно станеться, як Москва у своїх сирових умовах з поляками постановила, – зробимо так, як нам треба!» [18, 225].

Внаслідок підписання «Вічного миру» і замирення з Варшавою Москва невдовзі вступила до антиосманської «Священної ліги» і разом з поляками, австрійцями і венеційцями розпочала підготовку, а невдовзі й оголосила війну Бахчисараю і Стамбулу. Полководець і фаворит московської правительки Софії В. Голіцин вирішив завдати потужного удару по сателіту турків і підкорити Кримське ханство. Як стверджує О.Субтельний, Самойлович неохоче приєднався до грандіозного походу на Крим, що його організувала Москва влітку 1686 р. (понад 100 тис. стрільців і майже 50 тис. козаків). Через брак підготовки і тяжкі природні умови ця військова акція зазнала повного краху та призвела до величезних людських і матеріальних втрат. Внаслідок цієї невдачі вороже налаштоване старшинське угруповання звинуватило Самойловича в тому, що ніби він незаконним шляхом збагатив себе й свою родину, а московські воеводи звалили на нього вину за провал походу, після чого у 1687 р. Самойловича скинули й заслали до Сибіру [6, 194].

Наведемо стислу характеристику гетьмана Д. Дорошенком, який переконаний, що І. Самойлович «був, безперечно, українським патріотом і мріяв про якнайбільшу самостійність України, був добрим політиком і адміністратором, але занадто честолюбною людиною, яка не вміла й не хотіла жертвувати інтересами особистої кар'єри для загального добра» [17, 333].

Після проведеного дослідження основних державотворчих тенденцій другої половини XVII ст. спробуємо з'ясувати й охарактеризувати найважливіші здобутки і втрати українського державотворення 50–80-х років XVII ст. За визначенням П. Музиченка, головними ознаками держави в їхньому класичному вигляді є: єдиний територіальний простір, на якому здійснюється господарчий життєвий, наявність особистої групи людей – апарату управління, який виконує різноманітні загальносоціальні функції, але в разі потреби має можливість здійснити державний примус, виконувати функції публічної влади; єдина система податків і фінансів; також до цих ознак належить мовна єдність народу; єдина система оборони та зовнішня політика; наявність прав особи, які охороняються державою. Усі ці ознаки в сукупності, переконаний учений, характеризують державу, тобто їх наявність у соціальній організації суспільства свідчить, що це суспільство державно організоване, і саме тому не може існувати держава, яка не має цих ознак або має їх обмежений набір [19, 126–127].

А тепер стисло проаналізуємо, які зміни відбулися в Українській Козацько-Гетьманській державі в 50–80-х роках XVII ст.: 1) політична влада

і надалі залишалася в руках козацької старшини (тогочасної провідної верстви Гетьманщини), саме з її кола були майже всі гетьмани; 2) територіальний простір зазнав суттєвих змін, замість соборної Української держави зрештою 1657 р. у другій половині XVII ст. сформувалися два державних утворення – Правобережний і Лівобережний Гетьманати й одне квазідержавне – Запорізька Січ; 3) політико-адміністративний устрій (полково-сотенний), хоча в цілому зберігся, але зазнав деяких видозмін у зв'язку з втратою соборності Української держави; 4) суд, судочинство і правова система теж дещо трансформуються, як у зв'язку з розмежуванням по Дніпру, так і з поступовим обмеженням застосування козацького звичаєвого права старшинсько-гетьманською владою; 5) соціально-економічний устрій теж поступово видозмінюється, старшина (як правобережна, так і лівобережна) на чолі з гетьманом намагається посісти місце річпосполитської шляхти і закріпити за собою панівне місце як у політичному, так і в соціально-економічному житті; 6) фінансова система продовжує активно розвиватися, проте її суверенний характер у зв'язку з поділом України дуже постраждав, до того ж поступово фінанси і податки намагаються опанувати держава-протектори обох гетьманатів; 7) єдині потужні збройні сили Української держави ліквідовуються, перетворюючись на численні і малочисельні війська (військові загоны) офіційно визнаних гетьманів (правобережного і лівобережного), запорозьких кошових, претендентів на булаву, пройдисвітів тощо; 8) великі міжнародні зв'язки Української держави 1657 р. поступово скорочуються й обмежуються Московським царством, Річчю Посполитою і Османською Портою.

Отже, протягом 50–80-х років XVII ст. Українська Козацько-Гетьманська держава зазнала суттєвих і кардинальних змін. На превеликий жаль, її очільники не зуміли зберегти її соборність і суверенність. Під час низки кровопролитних братовбивчих війн та активного військового втручання в українські справи Україна і українці зазнали величезних людських і матеріальних втрат. Разом з тим, попри всі ці негаразди, у другій половині XVII ст. український народ зумів вистояти та зберіг власну державність у формі Лівобережної Гетьманщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996. – 222 с.
2. Смолий В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 448 с.
3. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні / Післям. М.Ф. Слабошпицького; комент. О.Д. Василюк та І.Б. Гирича. – К.: Дніпро, 1991. – 240 с.
4. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський // Воєнна історія. – 2009. – № 3(45). – С. 83–96.
5. Kuropas M. The saga of Ukraine an Outline History: The Age of Heroism: Volume two / Myron B. Kuropas. – 74 s.
6. Субтельний О. Україна: історія: Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; Вст. ст. С.В. Кульчицького. – 3-те вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
7. Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К.: Критика, 2007. – 464 с.
8. Крип'якевич І.П. Огляд історії України: [Посібник] / Іван Крип'якевич / Вступне слово Ю.М. Алексєєва. – К.: Вища школа, 1995. – 144 с.

9. Бадах Ю. Передумови, перебіг подій та наслідки московсько-української війни 1657–1659 років // Воєнна історія. – 2009. – № 3(45). – С. 43–51.
10. Бульвінський А. Основні проблеми в оцінці подій Конотопської битви 1659 року // Воєнна історія. – 2009. – № 3(45). – С. 52–62.
11. Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців: Пер. з фр.: В.В. Коптілов. – К.: Укр. письменник, 1994. – 312 с.
12. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге видання, перероблене та розширене. – К.: Критика, 2005. – 584 с.
13. Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К.: Знання-Прес, 2002. – 670 с.
14. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
15. Смолій В.А., Степанков В.С. Петро Дорошенко. Політичний портрет: наукове видання. – К.: Темпора, 2011. – 632 с.
16. Мельник Л.Г. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669–1709 рр.): Навч. посібник. – К.: ІСДО, 1995. – 104 с.
17. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Передмова І.О. Денисюка. – Львів: Світ, 1991. – 576 с.
18. Крип'якевич І. Історія України / Іван Крип'якевич. – Видання 2-ге, перероблене і доповнене. – Львів: Світ, 1992. – 560 с.
19. Музиченко П.П. Історія держави і права України: Навч. посіб. – 3-тє вид. стер. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2001. – 430 с.

Юрій Фигурный

Українские государствовозидательные процессы во второй половине XVII века в украинознавшем измерении

Аннотация. В статье исследуются украинские государствовозидательные процессы во второй половине XVII в. в украинознавшем измерении. Со смертью Б. Хмельницкого Украина и тогдашние украинцы потеряли не только выдающегося государственного деятеля, полководца и дипломата, но и харизматическую личность, которая объединила украинскую этническую общность, помогла восстановить Украинское государство в формате Гетманщины и способствовала созданию украинской (казацкой) домодерной нации. Его преемники, особенно сын Юрий, оказались не в состоянии овладеть критической геополитической и геостратегической ситуацией, в которой очутились Украина и украинский народ, впоследствии названной историками Руиной. Вследствие ожесточенной внутренней гражданской войны и ряда вторжений внешних «аггессоров-союзников» Украина понесла огромные человеческие и материальные потери, а единое Украинское Казацко-Гетманское государство раскололось на Правобережный и Левобережный Гетманаты.

Ключевые слова: Украина, украинцы, украинознаество, Гетманщина, Руина, казачество, правобережные гетманы, левобережные гетманы, Гадячский трактат, Б. Хмельницкий, Ю. Хмельницкий, И. Выговский, П. Тетеря, П. Дорошенко, И. Брюховецкий, Д. Многогрешный, И. Самойлович, И. Мазепа, государствовозидательные процессы.

Yuriy Figurniy

Ukrainian State Building Processes in the Second Half of the XII Century in Ukrainian Studies Context

Annotation. In the article author examined Ukrainian state building processes in the second half of the XII century in Ukrainian studies context. With B. Khmelnytskyi's death Ukraine and the then Ukrainians lost not only prominent political figure, great soldier and diplomat but also charismatic person who had joined Ukrainian society, tried to rebuild Ukraine in a format of Hetman state and contributed in creation of Ukrainian (cossack) pre-modern nation. His followers, in particular his son Yuriy, were not able to control (critical) geopolitical and geostrategic situation which occurred with Ukraine and Ukrainian people and which later was called as Ruin by historians. As a result of severe fight and series of invasions of external «aggressors-allies» Ukraine has paid large human and material price and Ukrainian Cossack and Hetman state have been divided into Right-bank and Left-bank Hetmanat.

Key words: Ukraine, Ukrainians, Ukrainian studies, Hetman state, Ruin, cossackdom, Right-bank hetmans, Left-bank hetmans, Hadiach Treaty, B. Khmelnytskyi, Yu. Khmelnytskyi, I. Vyhovskiy, P. Teterya, P. Doroshenko, I. Briukhovetskyi, D. Mnohohrishnyi, O. Samoilovych, I. Mazepa, state building processes.